

Міністерство культури і мистецтв України
Харківський державний інститут культури

Культура України

Збірка статей
Випуск 4

Бібліотека ХДАК
інв. № 431748

Харків ХДІК 1997

А.В.Гуріна

МІФОЛОГІЧНА СЕМАНТИКА І ТРАДИЦІЙНА КУЛЬТУРА

Стосовно об'єктів дослідження наука намагається відповісти на два запитання. Перше – це пізнання того, як зроблені, побудовані предмети, друге – чому вони побудовані саме так. Запитання "як" відносно фольклорного твору є запитанням технологічним і саме на нього відповідає більшість етномузикознавчих досліджень. Запитання ж "чому" – смисл і значення – є запитанням функціональним. У етномузикознавстві це питання порушується не часто. З успіхом вирішуються такі завдання, як дослідження специфіки жанрів, ритміки вірша і наспіву, особливості звукорядів та ін. Але музична фольклористика залишає осторонь світоглядні питання традиційної музичної культури, завдання змістовного культурно-історичного аналізу затуляються вирішенням суто технологічних завдань.

Значну проблему для фольклористики становить така специфічна особливість фольклорної сюжетики та образності, як наявність глибинних, здебільшого прихованих семантичних зв'язків. Розробка цієї проблеми повинна сприяти дійсно науковому прочитанню фольклорних текстів. Безумовно, головними в цій проблемі є генетичні аспекти. Дослідники намагаються визначити первинний смисл сюжетних мотивів, образів народного мистецтва, виявити в них архаїчні нашарування, розгадати давню забуту символіку.

Завданням нашого дослідження традиційної пісенності є відновлення втрачених кодів, повернення вербальним образам їх первісного значення. Ідея історичної реконструкції традиційної музичної культури є актуальною для сучасної фольклористики. На думку І.Земцовського, "реконструкція неминучо входить чи повинна входити у саме визначення фольклору та всіх його феноменів" [1; 205].

У східнослов'янській традиції через низку історичних причин найповніше представленою і, відповідно, найжиттєздатнішою виявилась давня міфологічна система. Саме в цій традиції збереглися виключно архаїчні за своєю основою ритуальні тексти, які здебільшого відображають факти індоєвропейської давнини. Архаїчність таких східнослов'янських показників робить вповні обгрунтованою спробу внутрішньої реконструкції на їх основі давнього комплексу дискретних елементів, що моделювали світ. За умов відсутності письмової інформації про далеке минуле племен і народів фольклору належить виняткове місце. Записи народних пісень, що зроблені за останні 130-150 років, є єдиним джерелом уявлень про музику давніх слов'ян. Важливість і своєрідність фольклорної інформації визнається не лише фольклористами, а й істориками [2].

Цінність кожної даної традиції не зводиться до музичної мови того чи іншого місцевого стилю. Вона виявляється передусім у соціально-психологічних мотивах, які репрезентують світоглядну основу. Метою пізнання народної музики є відтворення цілісності її художнього світу. Семантика цього світу - смисли і значення, які зароджуються і перетворюються в пам'яті колективу. Підвалини традиції утворюють саме космологічні смисли (Див. праці О.О.Потебні, М.Ф.Сумцова та ін.).

Основою багатьох образів, світових "сюжетних" тем є типові явища, відносини, узагальнення, які характерні для ранніх стадій людського суспільства, саме в надрах міфологізму формувались класичні жанри фольклору. Міфологічний семантичний фон можна прослідкувати на пізніх стадіях історії фольклору. Існуючий сюжетний та образний фонд може бути представлений як результат художнього та семантико-структурного перекодування фонду попередніх узагальнень в соціальній, побутовій, культурній сферах. Тісні зв'язки сюжетного та образного фонду з міфологією нині вже не потребують доказів, про визнання міфа найдавнішою частиною словесної фольклорної спадщини та про наявність "досить відчутного міфологічного підґрунтя" в архаїчній епіці пише, зокрема, Є.М.Мелетинський [3; 25]. Згідно з концепцією С.Ю.Неклюдова "система ключових мотивів, що виступають як стійкі знаки сюжетної ситуації", становить ядро традиційної сюжетної схеми у фольклорі. Це визначається "глибиною семантикою подібних знаків" [4; 196]. Витоки цієї глибинної семантики починаються з міфологічних вірувань, що частково залишилися в ритуально-магічній практиці.

Всі ці спостереження є доводом неможливості висвітлення проблем семантики фольклорної сюжетики та образності без дослідження особливостей міфологічного сприйняття та мислення.

Міфи викликали зацікавленість великих мислителів уже в давній Греції, але ніколи не були предметом такого наполегливого і систематичного вивчення, як в XIX ст. Важко знайти кого-небудь з відомих філософів, психологів, істориків культури, які б не присвячували значної частини своїх праць дослідженню питань міфології. Як зазначає О.Потебня, це відбувалося тому, що головне запитання самопізнання - "Що таке Я" - зводиться для сучасної людини до історичного запитання "Як я (як один із багатьох) став такий?". Прагнення до самопізнання привело до усвідомлення зв'язку "Я" з сучасністю та минулим людства, залежності культури від некультурності, до вивчення об'єктивних надбань людської думки [5; 249].

Серед вітчизняних учених особливу увагу цій проблемі приділяли М.Костомаров, М.Максимович, М.Сумцов. Але запропоновані ними конструкції на основі давнього комплексу елементів, що моделювали світ, залишилися без продовження і тривалий час були забуті. Багато думок та ідей О.Потебні, які сформульовані пізніше іншими дослідниками, і нині є актуальними. О.Потебня започаткував основний комплекс семіотичних

протиставлень слов'янської моделі світу (доля-недоля, життя-смерть та ін.). Дослідження О.Фрейденберг, а згодом В.Іванова та В.Топорова, у головному продовжили та поглибили цю традицію.

Для більш повного усвідомлення феномена міфологічного та форм, що його репрезентують, велику цінність мають дослідження філософів, лінгвістів, етнографів XIX-XX ст., які поглибили попередні знання про міф, його роль у процесі пізнання (Л.Леві-Брюль, В. фон Гумбольдт, К.Леві-Стросс, Е.Кассіре, А.Ф.Лосєв).

Людство проходить шаблями не лише своєї зовнішньої та внутрішньої історії, сама свідомість людини має свої історичні стани, якісно зовсім різні. Вчені вважають, що під часто вживаними термінами "мислення" чи "свідомість" треба розуміти всю духовну сферу первісної чи класової людини, включаючи й емоційний бік, особливо все те, що називається підсвідомою сферою - неусвідомлені, неорганізовані, безпосередні імпульси, адже існують активні й пасивні форми свідомості.

Первісне мислення не знає абстрактних понять, воно базується на міфологічних образах. У людини, яка спонтанно пізнає світ, образне мислення виконує ту саму пізнавальну функцію, що і поняття. Первісна людина має умовну систему розуміння об'єктивної дійсності. Її образи, конкретні уявлення ще далекі від здатності узагальнювати, але вона в змозі розрізняти предмети схематично, приблизно і без окремих деталей. В той же час вона ототожнює предмет і процес, предмет і його властивості. Мислення первісної людини мало конкретний характер, кожний предмет сприймався чуттєво (у філософському сенсі), образ відтворював лише зовнішній бік предмета - те, що можна було побачити і почути. Величезне значення мала неподільність суб'єкта і об'єкта. Всі предмети уявлялися тотожними. Проте незважаючи на неусвідомлювану багатовимірність предмета, вона об'єктивно відбивалася в образі [6; 20]. Міфологічні уявлення могли бути лише образами і нічим іншим, тому що "образ" - це зоровий "зовнішній вигляд". Міфологічний образ уявляє собою відбиток просторово-чуттєвих сприймань, які виливаються у форму певної конкретної предметності, вважає О.Фрейденберг.

Суттєвим є те, що у міфологічному мисленні на відміну від наступних форм мислення ще не відбулося відокремлення образу предмета від самого предмета, об'єктивного від суб'єктивного, внутрішнього від зовнішнього. Образ у міфі цілком переноситься у значення. Відокремлення ж образу і його значення відбувається на шляху від міфа до поезії, прози і науки. За О.Потебнею, міф є своєрідним витком всієї подальшої еволюції духовності. *sub specie* мови: міф-поезія-проза (наука) [5; 8].

Значна частина непорозумінь в науці нашого часу починається з невизначеності двох смислів, які вкладаються в термін "міф". Поряд з традиційним розумінням міфа як певного оповідного тексту існує й таке розуміння: міф як система, як парадигматична одиниця, для якої оповідний

текст (міф у першому розумінні) є лише реалізацією, до того ж не єдиною [7; 229]. Аналіз різних точок зору щодо цього питання виявляє доцільність концепції О.Фрейденберг, яка належить до так званого "семантичного" напрямку в науці. Цей напрям представлений міфологічною школою: О.О.Потебня, М.Ф.Сумцов, А.М.Веселовський, Д.К.Зеленін. Серед закордонних учених треба назвати Л.Леві-Брюля, Е.Кассіраера. В своїх працях О.Фрейденберг переконливо обґрунтовує функціонування міфа як системи смислів. Міф це не жанр, а безпосередня форма пізнавального процесу, вважає дослідник. Від початку ніяких оповідних функцій міф у собі не несе. Це умовність, що ми називаємо міфом лише оповідь, яка виражена словами. Насправді, таким же міфом є і дієства, і предмети, і "побут" первісної людини, тобто вся її свідомість і все те, що скероване на свідомість. Стосовно смислової суті міф є лише світосприйняттям, але ледве це сприйняття отримує конкретну форму - зі слів, предметів чи дій, як воно звужується, конкретизується, отримує межі, локальність, направленість. Філософськи міф є системою значимостей (метафор), які не пов'язані причинно-наслідковою залежністю, а однаковою мірою означають головний смисл міфа - образ.

Дійсність, проходячи крізь призму свідомості первісної людини, залишалась реальною фактурою її образів. Але витлумачувалась свідомістю (а відтак і органами почуттів) антиреально. Якими б об'єктивними не були світло чи темрява, холод чи тепло, але первісна людина усвідомлювала та осмислювала їх за нормами своєї свідомості. "Міфологічний образ чи міфологічне уявлення є семантична реакція первісної думки на відчуття предмета саме в його чуттєвій наявності" [6; 27]. Форма та зміст образу при єдності смислової природи завжди мали різні властивості. Форма представляє собою існуючий, вироблений свідомістю образ. В основі образу - певний смисл, певна осмисленість дійсності; форма образу надає цьому аморфному смислу вираженість, виявленість, концентрацію.

Але звідки це відтворення семантичної системи значущостей у слові, предметі чи дії? Чому первісна людина відбиває свої уявлення? За О.Фрейденберг, це питання має вирішальне значення і по суті, і теоретично. Це явище репродукції відбувається не випадково. Тотемістична образність свідчить про тотожність людини з видимою природою, ототожнюється все живе й неживе. Привертає увагу виключна своєрідність характеру семантики періоду тотемізму. Треба відкинути наші сучасні погляди і зрозуміти, що первісна людина уявно жила в особливому світі, а не нашому реальному. Суб'єкт і об'єкт представляли собою світ ареальний, сполучення життя і смерті. Головний образ - образ тотема, який розривається, розділяється і з'їдається. Це дає сотні метафор у слові, предметі, дії. Як тотем, предмет розбивається на частини (наприклад, горщик у весільній обрядовості), розривається на куски (одежа молодої), ламається, ототожнюючись з тотемом-звірем, якого розчленяють. Тотемістична свідомість уявляла собі долю у вигляді двійника, душі. Це доля тотема-звіра, який розподіляється і

роздається кожному. Частки тотема-звіра є долями, частинами життя-смерті. Кожна доля тотема і тотем-природа уявляються конкретно у вигляді вогню, води, землі. За О.Потебнею, в українському фольклорі "доля" є вогнем і двійником людини, окремою істотою. Її кидають у воду, втоплюють, спалюють. Вона Мара, душа, вона - дерево, душа і людини, і рослини. На цьому образі побудована вся майбутня, так звана майська обрядність. "Май" - означає зелень, він потопляється, спалюється, вішається. Він репрезентований у вигляді опудала, дерева, ляльки [6;37]. Це наші Купало, Марена. Коляда, Кострубонько.

Система нової свідомості складається на основі тих самих принципів побудови, які були і раніше, в попередніх системах. Тотемізм - це увертюра до майбутніх культур. Він відразу все відкриває і ховається. Згодом культура починає свій шлях спочатку, варіюючи в часі і каузальності все, що було сказане раніше. Традицію своїх вчичків, предметів та слів людина пізньої родової епохи дуже зберігала, створюючи на її основі нові культурні явища. Якщо образ формально залишався одним і тим, то семантично він змінювався і переходив у нові стани, які різнилися між собою. "Замість паралельно спільного процесу форм і смислів ми бачимо то різні форми одного й того ж значення, то одну й ту саму форму в різних смислах. Такі явища існують в області сюжетів, міфів та ін. Вони як закон семантики чи морфології є універсальними" [6; 45].

Міфотворчість - спонтанний процес, зумовлений історичними обставинами. Коли ж ці обставини зникають (міфологічна свідомість зі своєю структурою), міфотворчість зникає теж. Теоретично найважливішим є запитання: де шукати все образне багатство, що створене міфологічною епохою. Одні вчені вважають, що воно надійшло до кладової історії у вигляді рудиментів та пережитків (Фрезер та його школа), інші - що воно зникає (вульгарні соціологи); треті - що воно до нашого часу є присутнім у сучасних формах культури майже в недоторканому виді (Дюркгейм), чи змінюється стадіально (Марр). О.Фрейденберг дотримується того загального філософського погляду, згідно з яким природа безперервно одне робить іншим: матеріал - вираженням, вираження - матеріалом. Але кожний великий історичний період має і своє втілення цього принципу.

Коли закінчується міфотворчий період, людина родової епохи опиняється в оточенні багатющого запасу усталених поглядів, образів, предметів, ритмів, слів, дій. Вона цього не помічає. З дитинства вона засвоює весь функціонуючий навколо неї матеріал, створений не нею. Продовжуючи життя цього матеріалу, несвідомо підганяючи його під себе і себе під нього, людина родового устрою вперше задає підмурок традиції, цієї пружини всієї світової культури і цього світового гальма, як вважає О.Фрейденберг [6; 88]. Система тотемізму, схематично залишаючись собою, за змістом настільки втрачає свою сутність, що перестає жити і стає іншим, новим явищем. Нова епоха розповсюджує саме несуттєву рису (морфологію вивітрених смислів) і

на ній буде подальшу ходу своїх думок. Основне відходить як пережиток або в небуття, другорядне з'являється як домінанта і надає подальшому забарвлення. Великий арсенал вчинків та предметів, що втратили характер світосприйняття, трансформувалася у традицію, яка передавала від покоління до покоління ці давні форми у їх морфологічній недоторканості. Як будь-який процес, він є рухливим, історичним і зумовленим. У даному разі сутність цього явища полягає в тому, що свідомість пасивно підкоряється забутому неживому минулому. Минуле їй уже зовсім незрозуміле, але воно оточує пізньородову людину з усіх боків і вона йому підкоряється й консервує його.

За О.Фрейденберг, саме перехідний стан від міфологічної образності до нового мислення і започаткував фольклор. При переході міфології у фольклор основним було народження реалістичного світосприйняття у формі понять. Поняття вивітрювали з міфа його конкретні і прямі смисли. Це і заклало основу фольклору, який ретельно відтворював усю спадщину міфології. Той же самий матеріал піддавався переробці під дією актуальних потреб людини. Людина і відходила від традиційних слів, предметів чи дій, але ж і знову наближала їх до себе, створювала з ними нові смислові зв'язки і в ці зв'язки по-новому включалася.

З найдавніших часів людина вміла будувати паралельний предметному світ символів. Принципи побудови паралельного світу можуть багато чого пояснити стосовно походження та первісної семантики цих давніх символів. У фольклорних "текстах" міфи є присутніми і у виді архаїчних уявлень про світ і людину, і як суттєві елементи поетичної мови та стилю, і як певний оповідний жанр, що генетично передує іншим жанрам. Але, головне, міфи є семантичним підґрунтям фольклору.

Отже, з позицій історичної семантики традиція постає як система, що змінюється. В ній шліфуються нові значення і смисли сюжетики та образності, отримують нове "навантаження" жанри та елементи музичної мови. Давнє світосприйняття втрачає свої прямі смисли. Такий процес ми називаємо культурою.

ЛІТЕРАТУРА

1. И. Земцовский *Представление о целостности фольклорного жанра // Фольклор и этнография. Проблемы реконструкции фактов традиционной культуры.* - Л., 1990. - С. 205-212.
2. Е.М. Мелетинский *Клод Леви-Стросс и структурная типология мифа // Вопросы философии.* - 1970, №7. - С. 165-173.
3. Е.М. Мелетинский *Миф и историческая поэтика фольклора // Фольклор. Поэтическая система.* - М., 1977. - С. 23-41.
4. С.Ю. Неклюдов *О функционально-семантической природе знака в повествовательном фольклоре // Семиотика и художественное*

творчество.- М., 1977.- С. 193-229.

5. А.А. Потебня Слово и миф.- М., 1989.- 279 с.

6. О.М. Фрейденберг Миф и литература древности.- М., 1978.- 605 с.

7. А.К. Байбурин, Г.А. Левинтон К проблеме "у этнографических истоков фольклорных сюжетов и образов".- Л., 1984.- С. 229-245.